

Anglada
83

EL CASTELL DE DÉNIA, CENTRE DE RECLUSIÓ PER A DONES GITANES I XIQUETS PROCEDENTS DE LA “GRAN REDADA” DE 1749

Manuel Martínez Martínez

Grupo de Investigación SurClío de la Universitat d'Almeria

Instituto de Estudios Almerienses

RESUM

Després de dos segles i mig de repressió legislativa infructuosa per aconseguir l'assimilació forçada de la comunitat gitana, el 1749 es va iniciar un projecte d'extermini biològic a través d'un empresonament general i la posterior separació d'homes i dones, que pretenia evitar la regeneració ètnica i cultural del poble gitano. El castell de Dénia es va convertir temporalment en una presó d'un miler de dones i menors de set anys, fins que per Reial Ordre del 28 de novembre d'aquest mateix any van ser alliberades gran part d'elles i la resta van ser traslladades a Gandia, Oliva i València.

PARAULES CLAU

Projecte d'extermini; “Gran Redada” de 1749; Persones gitanes; Castell de Dénia, genocidi, neteja ètnica, antigitanisme.

DENIA CASTLE, DETENTION CENTRE FOR GYPSY WOMEN AND CHILDREN FROM THE GREAT GYPSY ROUND-UP “GRAN REDADA” OF 1749

Manuel Martínez Martínez

ABSTRACT

After two and a half centuries of unsuccessful legislative repression in order to achieve the forced assimilation of the gypsy community, in 1749 a project of biological extermination began through general imprisonment and subsequent separation of men and women, which was intended to prevent ethnic and cultural regeneration of the Gypsy People. Dénia castle became a temporary prison for about a thousand women and children under seven years of age, until the Royal Order of 28 November 1749 reversed the original order and many were released, the remainder being transferred to Gandía, Oliva and Valencia.

KEY WORDS

Extermination project; Great Gypsy Round-up of 1749; the Gypsy people; Dénia castle, genocide, ethnic cleansing, antigypsyism.

1. L'HERÈNCIA ANTIGITANA DELS BORBONS

Felip V va heretar dels austríacs tant el tron com la seua política antigitana, a la qual després de la Guerra de Successió va intentar donar un gir, creant el 1721 l'anomenada Junta de Gitanos. Dos anys més tard, aquesta va arribar a la conclusió que el fracàs de les mesures adoptades fins el moment es devia, entre altres factors, al fet que no s'havia pogut eliminar la seua identitat ètnica i cultural, a la passivitat del sistema de justícia i al contratemps que suposava el dret d'asil eclesiàstic per tal d'aconseguir una captura general. La Junta va decidir en primera instància emprendre l'expulsió de tota la població gitana, obtenint llibertat tan aviat com va obtenir del Vaticà el 1748 el breu papal pel qual es retirava la immunitat eclesiàstica a aquells gitanos que s'hi acolliren. L'any següent el Consejo de Castilla, amb el vistiplau reial, va acordar una detenció massiva per tal de "*sacarlos de España y enviarlos divididos en corto número a las provincias de América, donde se les diese en qué trabajar con utilidad en reales fábricas y minas*".¹ Això no obstant, coneixedor el Marqués de la Ensenada que un projecte semblant havia fracassat recentment a Portugal, va convèncer el Consejo d'emprendre un projecte d'"extermini biològic" i evitar així la regeneració ètnica i cultural dels gitanos; i al mateix temps, aprofitar tanta mà d'obra -especialment la dels homes- per ocupar-la en la reconstrucció de l'Armada espanyola.

2. LA "REDADA" GENERAL DE GITANOS I GITANES DE 1749

2.1. PREPARATIUS PER A LA "REDADA"

El caràcter universal de la "redada" es va fer molt clar en l'ordre: *todos los gitanos avecindados y vagantes en estos reinos, sin excepción de sexo, estado, ni edad*. A principis de juliol, la "redada" va ser completament dissenyada pel Marqués de la Ensenada i

¹ Arxiu General de Simancas (d'ara endavant AGS), *Guerra Moderna, Llig.* 5063.

s'establiren els magatzems provisionals -camps de concentració en termes moderns- en els quals s'havien de recloure tantes persones com fossen capturades, una vegada que havien estat separades per sexe i edat.

Gravat amb la fila dels capturats

Un cop elaborades les instruccions pels comandaments militars, corregidors i justícies locals, es va afegir un petit preàmbul per justificar una disposició tan extrema, amb el qual eliminar o pal·liar qualsevol reticència moral per part dels seus executors:

“No habiendo llegado el deseado católico fin de S.M. todas las disposiciones y órdenes que se han dado para contener el vago y dañino pueblo que infecta a España de gitanos, a su cumplimiento continuado en sus feos delitos y perturbando el sosiego del país. Siendo preciso remedio que debáis curar tan grave enfermedad, es el único, exterminarlos de una vez”.²

Entre els diferents "dipòsits provisionals" dissenyats per a contenir quantes persones s'aconseguien capturar per a posteriors enviaments a les seues destinacions finals, el castell de Dénia va ser designat per a rebre totes les dones i xiquets menors de set anys dels regnes de Múrcia i València. Un destí que el capità general del regne de València, duc de Caylús, va considerar inadequat des del primer moment. Així ho va transmetre el 17 de juliol al Marqués de la Ensenada, apuntant a la seua falta de seguretat, "*por más que se tenga*" per a evitar qualsevol fuga o intent de motí; per poc "*conveniente por ser tan enfermo*", propici per a l'aparició de tot tipus d'epidèmies provocades per l'amuntegament de tanta gent, presumint que, en no comptar Dénia ni les poblacions pròximes amb recursos mèdics per a atendre l'arribada d'un contingent tan gran de presoners i soldats, uns dies més tard s'hauria³ d'establir un hospital. Per

² AGS *Guerra Moderna*, Llig. 5057.

³ La població de Dénia es va multiplicar amb l'arribada de tal contingent humà que, entre preses i tropa, calculem va augmentar unes 1.400 persones. Cal tenir en compte que Dénia havia estat gairebé despoblada després de la Guerra de Successió; al maig de 1709, sis mesos després del final de la guerra, només tenia 144 veïns, tal com s'indica en un Manifest de la ciutat als seus creditors de 1727 (SESER-PERIS, 2007 : 255); també sabem que la valoració de l'any 1730 compta només amb 236 contribuents (MAURI, 1990 : 267), per tant és possible pensar que l'arribada de les preses gitanes degué haver tingut un impacte en la població.

a evitar aquests contratemps, va suggerir posar "*demás de Alicante que tiene señalado en Cartagena y Peñíscola*", noves destinacions pròximes a la costa per a pal·liar la gran concentració humana que s'esperava que es produïra.⁴

Malgrat les al·legacions de Caylús, Ensenada es va mostrar obstinat i no va canviar la seua intenció que el castell de Dénia es convertira en una presó per a dones gitanes, i el 26 de juliol va enviar a Caylús les següents instruccions:

"Hombres y muchachos de 7 años arriba al castillo de Alicante.

Mujeres y muchachas, con menores al castillo de Denia

*Asistidos desde la prisión con 6 ¼ y libra ½ de pan al día cada hombre y mujer, mitad en muchachos de 7 años arriba, mitad para menores*⁵

Els temors del duc de Caylús prompte van ser palpables, fins i tot pitjors del que s'esperava, ja que les previsions de captura -basades en els registres elaborats des de 1745- van resultar inexactes, per tal com el nombre de presos va ser molt superior del que s'havia calculat.⁶

PREVISIONS DE CAPTURA I TROPA A LA MANXA I REGNES DE VALÈNCIA I MÚRCIA

Localitat	Famílies empadronades	Homes d'Infanteria	Homes de Cavalleria
Sant Felip (Xàtiva)	15	50	20
Alzira	14	50	20
Castelló de la Plana	18	60	20
Vila-real	8	40	10
Oriola	14	50	20
Múrcia	49	150	30
Lorca	47	150	30
Hellín	7	40	10
Villena	8	40	10
Yecla	3	20	10
Almansa	8	50	10
Chinchilla	4	30	10
Requena	12	50	10
Conca	5	30	10
Huete	-	30	10
Sant Clemente	8	50	10

4 AGS *Guerra Moderna* Llig. 5057.

5 *Ibidem*.

6 (MARTÍNEZ MARTÍNEZ, 2020: 25).

Ciudad Real	6	40	10
Villanueva de los Infantes	12	60	20
Toledo	8	50	10
Castelló de la Plana	18	60	20
Total	264	1.100	300
Espanya	602	196	213

Quadre núm. 1. Font: AGS, *Guerra Moderna*, Llig. 5057.

Comparant aquestes xifres amb les captures reals⁷ de gitans i gitanes realitzades en els dos mesos següents, podem veure com els empresonaments obtinguts en la matinada del 30 al 31 de juliol superaven amb escreix les previsions.

GITANOS I GITANES CAPTURATS EN ELS TRES PRIMERS MESOS DE L'OPERACIÓ, SEGONS LES RELACIONS ENVIADES AL *CONSEJO DE CASTILLA*

	1a relació	16-8-49	21-8-49	27-8-49	3-9-49	4-10-49	total
València	482	115	-	2	-	-	599
Múrcia	542	32	-	36	30	-	640
Total Espanya	2.109	2.250	1.879	359	446	686	7.760

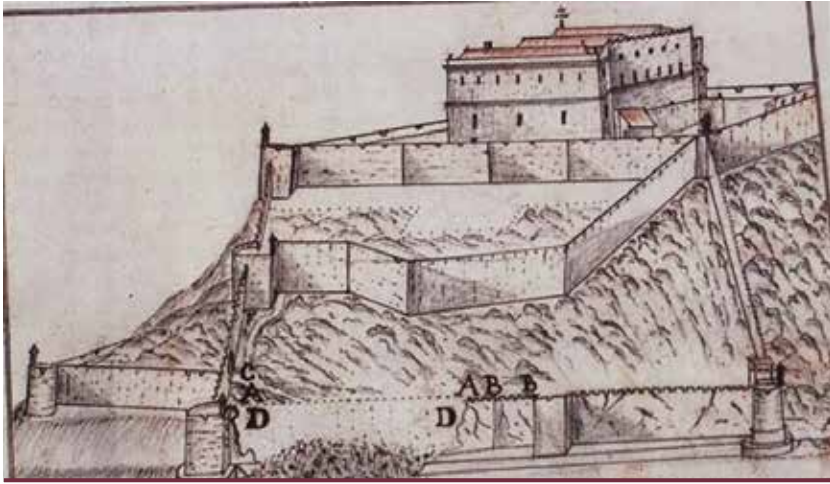
Quadre núm. 2. Font: elaboració pròpia d'AGS, *Guerra Moderna*, lligalls 5057 i 5058.

Segons el prevere Francisco Palau el primer contingent de gitanes i xiquets va arribar a Dénia el 15 d'agost, escortat per diversos piquets de tropes d'infanteria i cavalleria.⁸ Dos dies després, la població penitenciària sumava 254 i va arribar a les 928 el 3 de setembre.⁹

7 Aproximadament, aquestes 293 famílies gitanes estarien formades per un total de 1.200 persones.

8 La referència que proporciona F. Palau és una de les poques enregistrades pels cronistes de l'època (com en la majoria dels municipis de l'època, tampoc es recull el de Dénia el fet entre la seua documentació). Tot i que en aquell moment encara era un xiquet, registra en un paràgraf de huit línies l'arribada i sortida de les dones i xiquets capturats; i encara que té raó en l'origen d'on es van produir els seues empresonaments, així com en la separació dels sexes ocorreguts, s'equivoca quant a la seua afirmació sobre el fet que una vegada traslladats a València per ordre de Ferran VI, totes van fugir. Possiblement, l'error es deu al fet que el duc de Caylús va iniciar l'alliberament pel seu compte, de manera que poc després de la mort, quasi totes les dones havien estat alliberades, mentre que a la resta d'Espanya romanien recloses (PALAU DIEGO, 1983: 39).

9 Una de les remeses més grans provenia de Lorca. Un total de 125 van sortir d'aquesta ciutat el 13 de setembre amb la seua escorta corresponent. Encara el 27 d'agost, el contingent humà va continuar creixent i preocupant el duc de Caylús, que en aquesta data va informar Ensenada que encara buscava llocs adequats per procedir *con toda moderación y cuidado de la facultad que S.M me concede, para colocarlas -las gitanas- con separación y seguridad en los parajes que considerare a propósito del distrito de este mando, minorando el crecido número que hay en Denia, donde no pueden subsistir.*" En AGS, *Guerra Moderna*, llig. . 5057. Una altra remesa, aquesta vegada procedent de Toledo, va traslladar a 90 persones, entre elles un nadó de tres mesos (GÓMEZ ALFARO 1993: 53)

Castell de Dénia. Archivo de Simancas

La situació va començar a ser extremadament crítica amb l'aglomeració humana i les males condicions d'habitabilitat del castell. A les malalties infecciosa-contagioses, se li va arribar a afegir el deteriorament psicològic, agreujat per la desesperació de dones i xiquets separats de les seues famílies i la sensació d'haver perdut injustament la seua llibertat, condemnats sense judici i sense haver tingut l'oportunitat d'haver-los escoltat en justícia.

Caylús, que volia pal·liar el patiment de dones i xiquets, va haver de tornar a exposar a Ensenada el 27 d'agost la seua voluntat de trobar llocs més adequats per a procedir "*con toda la moderación y cuidado*" per a col·locar els gitans "*con separación y seguridad en los parajes que considerare a propósito del distrito de este mando, minorando el crecido número que hay en Denia, donde no pueden subsistir*"

Mentrestant es localitzava un lloc adequat i Caylús estava autoritzat a traslladar les dones, les remeses de nous contingents continuaven arribant; la que va eixir de Lorca el 13 de setembre amb 125 persones va ser una de les més nombroses. Alarmat per l'aparició d'epidèmies de "*calentura en las mujeres y de viruelas en los niños*" va advertir Ensenada del risc que suposava la seua transmissió a la població de Dénia. Un perill real, ja que s'evidencien dades de l'arxiu parroquial de Dénia; hi ha constància de la mort de cinc dones entre el 5 de setembre i el 14 de novembre de 1749 i de 18 xiquets entre el 19 d'agost d'aquest any i el 24 de novembre de l'any següent.¹⁰

¹⁰ En contraposició a aquestes morts, destaquen els cinc naixements ocorreguts entre el 24 de setembre de 1749 i el 6 de març de 1750: Fernando Antonio de Vargas, Luis Miguel de Vargas, Jaime Ramón Díaz, Manuela Francisca Bermúdez i Raimundo Mariano de Vargas. Aquestes referències de l'arxiu parroquial les dec a la cortesia de la senyora Rosa Seser Pérez, responsable de l'Arxiu Municipal de Dénia.

RELACIÓ DE DEFUNCIONS PRODUÏDES ENTRE LA POBLACIÓ INFANTIL (19/08/1749-24/12/1749)

Nom	Pares	Data d'enterrament	Lloc d'enterrament	Observacions
Ana de Malla	Domingo de Malla i Maria Figueria	19 d'agost de 1749	Capella de Ntra. Sra. de la Consolación	Edat 4 mesos. Capturat amb els seus pares a Alzira
Isabel Garcés	Pascual Garcés de Isabel	22 d'agost de 1749	Cementeri parroquial	El pare era un dels dos capatassos gitanos destinats a Guadarrama, que no van ser alliberats fins al 1767.
Maria Victòria Castelló	Juan Castelló i Manuela Castelló	29 d'agost de 1749	Cementeri parroquial	Procedent de Morvedre
Ramón Bustamante	Pedro Juan Bustamante i Francisca Escuder	6 de setembre de 1749	Cementeri parroquial	
Francisco Franco	Baltasar de Vargas i Isabel de Vargas	9 de setembre de 1749	Cementeri parroquial	Edat d'un any. Procedent de Múrcia
Luis de Vargas	Baltasar de Vargas i Isabel de Vargas	9 de setembre de 1749	Cementeri parroquial	Edat de 3 anys. Capturat amb els seus pares a Múrcia
Raimunda Bautista	Cayetano Bautista i Diana Fernández	9 de setembre de 1749	Capella de Ntra. Sra. de la Consolación	Edat 6 anys. Procedent de Lorca
Francisco Dimas	Francisco Dimas i Josefa Moreno	19 de setembre de 1749	Capella de Ntra. Sra. de la Consolación	Edat de 4 anys. Procedent d'Oriola

Gaspar de Malla	Gaspar de Malla i María Carrillo	19 de setembre de 1749	Cementeri parroquial	Edat de 4 anys. Capturat amb els seus pares a Alacant
Ramón Vicente	Antonio Vicente i María Vicente	24 de setembre de 1749	Capella de Ntra. Sra. de la Consolación	Procedent de Villena
Josefa de Castro	José de Castro i Ana Navarro	24 de setembre de 1749	Capella de Ntra. Sra. de la Consolación	Edat de 8 mesos. Procedent de Lorca
Maria Díaz	José Díaz de Palacios i Beatriz Vicente	28 de setembre de 1749	Cementeri parroquial	Edat d'un any. Procedent d'Oriola
Maria Díaz	Francisco Díaz de Palacios i Josefa Moreno	29 de setembre de 1749	Cementeri parroquial	Edat de 6 mesos. Procedent d'Oriola
Juana? de Malla	Francisco de Malla i María Fernández	30 de setembre de 1749	Cementeri parroquial	Edat de 2 anys. Procedent de Casasimarro
Maria Bautista	Juan Bautista i María Montoya	30 de setembre de 1749	Capella de Sant Pere	Procedent de Lorca
Joaquina Plantón	José Plantón i Antonia Fernández	26 d'octubre de 1749	Cementeri parroquial	Procedent de Múrcia
Antonio Bautista	Juan Bautista i Juana Montoya	12 de novembre de 1749	Capella de Sant Pere	
Juan de Campos	Juan de Campos i Josefa Heredia	24 de desembre de 1749	Cementeri parroquial	Edat de 3 anys. Procedent de Múrcia

Font: (MARTÍNEZ MARTÍNEZ, 2015) i Arxiu parroquial de Dénia, *Llibres de defuncions 1735-1749*, f f. 286 r.-287 v. (Còpia de l'Arxiu Municipal de Dénia).

Les contínues afirmacions de Caylús finalment van prendre fruits el 20 de setembre de 1749, quan Ensenada el va informar de l'aprovació del rei "*para desahogar la estrechez del depósito de gitanas de Denia*". Per a açò, es va acordar el trasllat a València capital, un total de dues-centes dones amb els seus fills xicotets, a més d'altres 47 persones de Ciudad Real ¹¹-entre elles, deu dones que tenien empresonats els seus marits a les mines d'Almadén.¹²

Interior del castell de Dénia

Porta d'accés interior del castell de Dénia

Aquest interès i preocupació pels gitanos no va ser compartit per altres autoritats valencianes, com l'intendent Malespina i l'arquebisbe de València, que van voler instrumentalitzar la ubicació del lloc del confinament de les dones a València per a aconseguir el seu propòsit de fer desaparèixer les comèdies de teatre de la ciutat, volent tancar les dones en el lloc que ocupava la Casa de les Comèdies, de manera que en cas d'aconseguir-ho "*no dejar sitio, donde en tiempo alguno se puedan representar*". En el seu intent, va proposar a la Junta d'Administració de l'Hospital General, de la qual depenia la Casa, l'enderrocament de l'esmentada Casa de les Comèdies, per construir "*en el terreno que ocupa, casas habitables*", la despesa de les quals fins i tot es va oferir a pagar. Un pla interessat que va ser rebutjat principalment pel fet que aquesta Casa de les Comèdies donava 3.000 pesos a l'any a l'Hospital General de València.

Oposat Caylús a les maquinacions de l'arquebisbe, va trobar allotjament per a 120 persones en la Casa del Senyoriu d'Oliva i 200 en el Real de Gandia,¹³ per la qual cosa també va gestionar, "*con la economía posible y justificación conveniente*", i a costa de la Reial Hisenda, cobrir la despesa necessària per a "*remover y colocar los gitanos y gitanas depositadas en ese reino*".¹⁴

Això no obstant, la lentitud burocràtica va retardar el trasllat, per la qual cosa Caylús va tornar a pressionar el 28 d'octubre el desallotjament del castell de Dénia, reiterant els avantatges de traslladar-se a València, perquè a més d'estar més ben

11 AGS *Guerra Moderna*, llig. 5057.

12 AGS *Guerra Moderna*, llig. 5060.

13 *Ibidem*.

14 *Ibidem*.

acomodades, "se aborrrarían los salarios de los empleados en aquel castillo de Denia ". A més de la seua preocupació per pal·liar les condicions de vida del seu confinament, Caylús també va voler donar a les dones un bon tracte humà, per a la qual cosa va proposar per a la seua cura el comissari de guerra Juan Francisco de Vega, de qui va dir que "tiene gracia particular para manejar a estas gentes". A més, per mantenir-los ocupats i rendibilitzar la seua estada, va suggerir "dar que trabajar en hilar cáñamo para la fábrica de lona de Cartagena", amb la qual cosa "se remediarian los daños de la ociosidad y se sacaría algún útil de estas mujeres".¹⁵ En resposta a aquest suggeriment, el 5 de novembre següent, Ensenada va transmetre al capità general valencià el vistiplau del rei per a reunir a València tot el contingent de "mujeres, niños y niñas" que estaven esperant un destí definitiu, així com la idea de "hacerlos trabajar en cáñamo para las lonas de la fábrica de Cartagena", amb la qual cosa segons el parer del ministre "así ganarán a lo menos para vestir, se evitarán los vicios a que la ociosidad induce"¹⁶

El nomenament de Vega com a responsable de la vigilància i cura de les dones gitanes va entrar en conflicte amb les pretensions de l'intendent Malespina, responsable del nomenament dels comissaris, ja que havia proposat el comissari Bodín per a aquesta tasca, amb la qual cosa les relacions entre capità general i intendent van entrar en un bucle de conflictes.

2.2. EL REPLANTEJAMENT DEL PROJECTE D'"EXTERMINI" I LA PROPOSTA D'INDULT DEL DUC DE CAYLÚS

A les nombroses queixes i dubtes plantejats després de les batudes del 30 de juliol i d'agost de 1749, es va afegir el malestar del propi monarca per haver-se executat una mesura tan desproporcionada. Convocada per al 7 de setembre d'eixe any una nova reunió de la Junta de Gitanos sota la supervisió de Francisco Rávago, confessor de Ferran VI, es va revisar l'estat de l'operació, per tal de resoldre els aspectes més controvertits. Com a principal conclusió, es va assumir l'error d'haver dut a terme una "redada" general i es va obrir un procés per a alliberar aquells que, per "secretos informes" justificaven estar "exentos de la expresada general providencia".

Finalment, per la Reial Ordre de 28 de novembre de 1749, es va ordenar l'alliberament de tots aquells que havien demostrat la seua bona conducta segons les pragmàtiques.¹⁷ Pel que fa als que no ho van poder demostrar, d'acord amb el sisè

¹⁵ AGS *Guerra Moderna*, Llig. 5061.

¹⁶ El projecte es va quedar en no-res, perquè l'intendent cartagener va aconsellar-hi en contra, ja que era precís "que el cáñamo sea hilado a la rueda por hombres de conocida habilidad a vista del director de la fábrica, tanto por la fuerza destorcido, como por la igualdad que tanto conviene", motiu pel qual no era de "ninguna conveniencia" emprendre aquest projecte, ja que també es devia al fet que hi hauria una major despesa en el cas de portar el cànem cru a Cartagena. *Ibidem*.

¹⁷ Tot i que el 7 de desembre de 1749, els tribunals encarregats de realitzar els informes secrets van ser advertits per posar "el mayor cuidado y atención en que se evite toda contemplación y fraude en las justificaciones", la veritat és que aquests van informar positivament després de ser subornats, encara que també hi va haver casos de coacció i satisfacció de favors cap a persones influents que van intercedir per determinades famílies.

capítol de l'Ordre, van ser detinguts a l'espera de la disposició dels seus destins en funció de la seua edat i capacitat de treball: homes majors de set anys considerats útils per als arsenals, i menors amb les seues mares en casos de misericòrdia fins que van arribar a aquesta edat, moment en què van haver d'anar a les mestranxes dels arsenals per a aprendre un ofici.

La majoria dels alliberaments es van produir durant el mes següent a l'Ordre, i en la seua conformitat, el duc de Caylús va traslladar en 28 de novembre la resolució de restituir a les seues poblacions d'origen als que van ser alliberats.¹⁸ A partir de llavors, el ritme d'excarceracions va disminuir, sent pràcticament nul al març de l'any següent.

Ordre de presó del 28 de novembre de 1749. Col. de l'autor.

GITANOS I GITANES QUE EL MARÇ DE 1750 ROMANIEN DETINGUTS

Dipòsits i presons	Homes majors de 17 anys	Homes inútils	Xics de 7 a 17 anys	Xiquets menors de 7 anys	Dones majors de 10 anys	Dones inútils	Xiques de 5 a 10 anys	Xiquetes menors de 5 anys	Total
València	-	-	-	19	100	7	9	16	151
Dénia	-	-	5	25	122	13	18	21	204
Gandia	-	-	-	31	95	8	11	13	158
Oliva	-	-	-	16	54	7	4	11	92
Alacant	12	45	5	-	-	-	-	-	62
Total	12	45	10	91	371	35	42	61	677
Espanya	691	158	270	329	1.214	159	180	267	3.268

Quadre núm. 3. Font: elaboració pròpia d'AGS, *Guerra Moderna*, llig. 5061.

La injustícia comesa cap a les persones privades de llibertat sense delicte ni judici es va mantenir en l'aplicació del sisè article, ja que el procediment utilitzat era erroni i injust. Les persones que estaven retingudes van haver d'enfrontar-se a les deplorables condicions que havien de patir durant el confinament, abandonades i oblidades. Un

¹⁸ En aquesta data, el duc de Caylús va traslladar la seua resolució per a restaurar les famílies dels gitans que van ser alliberats i portar-los des de Sant Felip (Xàtiva) a les seues localitats d'origen, per a la qual cosa es va disposar que anaren acompanyats d'un escrivà i de diversos ministres per fer el lliurament d'aquestes famílies a la justícia dels seus destins. A l'Ajuntament Municipal de Xàtiva, Signatura FS-313.

bon exemple d'això és que després d'haver agafat tota la seua roba en el moment de la presó, estaven pràcticament nus, a expenses de la hisenda reial que els proporcionava el seu vestuari. No seria fins al novembre de 1750 quan es va poder renovar el vestuari a aquelles dones més necessitades -en total, 400 vestits-, "*disponiendo, que de los sobrantes y viejos, se abriguen los muchachos y muchachas*". Una gasiveria provocada per l'elevat cost de la manutenció, que va obligar a reduir despeses i a treure profit econòmic de tanta mà d'obra presa.

Després del procés obert per ordre del 28 de novembre de 1749, els homes i dones gitanes que van ser retinguts van caure en l'oblit. Només es van fer visibles a través dels seus actes de rebel·lió, fugides i peticions de llibertat. No obstant això, cap dels seus esforços va aconseguir despertar interès per la seua situació. Només el duc de Caylús va mostrar intenció de canviar l'estat en què es trobaven els gitanos, sobretot quan, després de cinc anys de presó, va arribar a les seues mans una instància dels gitanos forçats que estaven destinats a l'arsenal de Cartagena, que es queixaven amargament que havent sigut alliberats "*algunos de ellos*", se'ls feia "*más extraño y duro el rigor de su suerte, pues siendo en todos una misma la causa que motivó su prisión, la excepción de algunos prueba ser los demás acreedores a la misma gracia, o la falta de equidad en que se les trata*"; a la qual cosa s'afegia l'ofensa que se li feia a Déu, per haver de "*vivir separados de sus mujeres, con quienes están casados legítimamente*". Un argument, que Caylús utilitzarà més tard el 17 de febrer de 1753 per justificar la seua proposta d'indult, perquè considerava que aquesta separació era "*contraria a las constituciones de la Iglesia*", de la qual, a més, "*no se obtenia ningún beneficio al servicio de Su Majestad, ni del bien público*"; i sí, d'altra banda va ser bastant "*gravosa para la Real Hacienda*", per haver d'atendre el seu manteniment d'aliments, roba, assistència sanitària i vigilància. Despeses i problemes morals que aconsellaven un alliberament en determinades condicions, com l'assenyalament de domicilis a càrrec i a cura de les seues justícies, amb la finalitat d'acabar confonent les famílies amb "*los demás vecinos en tratos y costumbres*".

La proposta va passar de mà en mà, de la Secretaria d'Estat -Comte de Valparaíso-, al Marqués de la Ensenada, a través del president del Consejo de Castilla -Diego de Rojas-, el rei, i finalment, per Sebastián de Eslava, recentment nomenat Ministre de Guerra, que va traslladar al Capità General de València la bona predisposició del rei cap a la seua proposta, per a compensar "*los clamores, perjuicios y excesivos dispendios, que sólo ha producido contra el fin la colección de gitanos*". Això no obstant, els dubtes sobre la manera de procedir, la destitució d'Ensenada i la indiferència que el Consejo de Castilla va mostrar en aquesta qüestió, van perllongar aquesta qüestió tres anys més, fins que Eslava, assetjat per "*el inútil considerable gasto del Real Erario*", va voler reactivar la sol·licitud d'indult a l'abril de 1756, sol·licitant parer als tres intendants de Marina, sense que en aquesta ocasió es mostrara una autèntica voluntat per resoldre aquesta qüestió.

3. LES DESTINACIONS DEFINITIVES

Separats per sexes, els homes capturats principalment en els regnes de Múrcia i València es van concentrar en el castell d'Alacant en nombre de sis-cents, fins que el primer de setembre de 1749 es va ordenar enviar-los a l'arsenal de Cartagena en “*calidad de presidiarios sin limitación de tiempo*”,¹⁹ per a ser utilitzats en “*las obras del malecón y arsenal*”. Com era d'esperar, els gitanos van mostrar una evident desídia cap al treball que va resultar en una baixa productivitat i una alta incidència de fugides,²⁰ registrant-se entre 1752 i 1765 un total de 335 evasions de xics i adults.²¹

Les seues deplorables condicions de vida i treball van passar factura en l'estat de salut dels gitanos desnodrïts, com advertiria l'intendent Barrero a l'abril de 1752, quan va assenyalar com un gran nombre de gitanos forçats estaven malalts i incapaços de “*servir para los trabajos recios y continuados de su destino*”.²²

Pel que fa a les dones, Ensenada, més preocupat per donar ocupació als homes, no tenia clar on enviar les dones i va haver de sondejar possibles destinacions entre els capitans generals de València i Catalunya, els intendants de Sevilla, Saragossa i Màlaga, el corregidor de Còrdova i els alcaldes de Toledo, Segòvia i Guadalajara, per tal d'establir algun contingent de dones i nenes de més de deu anys

en aquestes jurisdiccions, per tal “*que se empleen en las maniobras de fábricas u otras que se las apliquen*”, assignant a les de cinc a deu anys a “*las casas de Misericordia o recolección*”.²³

En el regne de València, gràcies al zel i diligència del seu Capità General, aviat es va aconseguir l'evacuació del castell de Dénia per a distribuir-les en diverses destinacions. En principi, per la seua proximitat, es van instal·lar en el Real de Gandia, per a posteriorment distribuir-les entre Oliva i la ciutat de València. De la primera població tenim referències de la seua arribada al setembre de 1749, quan Gregorio Mayans en va informar Blas Jover Alcázar, fiscal de la Cambra del Consejo

Hago saber à las Justicias de la Villa de
que por el Correo de esta semana
he recibido una Orden de S. M. que me comunica el
Excelentísimo Señor Marqués de la Ensenada, con fe-
cha de doce del corriente, que à la letra es como se
sigue. . . . .
Real Orden. **H**aviendo resuelto el Rey se recojan para destinar
como lo tenga por conveniente los Gitanos
avencindados, y vagantes en estos Reynos, sin excep-
cion de sexo, estado, ni edad: y respecto de no ha-
verse logrado completamente en la prision de todos
mandada hacer en el dia treinta del mes pasado:
Manda aora S. M. que por todos medios, y en todas
partes, se solicite, y asegure la de los que huvieren
quedado, sin reservar refugio alguno à que se ayan
acogido, respecto de estar convenida con el Nuncio

Real Orden de captura, agost de 1749. Col. de l'autor

19 Arxiu del Departament Marítim de Cartagena (d'ara endavant ADMC), PIA, P-II-L, *Comunicació interior*, llig. 1, P. 01-09-1749.

20 AGS *Secretaria de Marina*, llig. 723.

21 Arxiu del Departament Marítim de Cartagena (d'ara endavant ADMC), Llibre 7 1/4; llig. 3, Llibres 12 1/4 i 13; llig. 5, Llibre 18; llig. 7, Llibre 22 1/2; llig. 8, Llibre 28; llig. 9, Llibres 33 1/2 i 37 1/2.

22 AGS *Secretaria de Marina*, llig. 694.

23 AGS *Guerra Moderna*, llig. 5057.

de Castilla, demanant-li que fes tot el possible per alliberar com més aviat millor les poblacions de gitanos i gitanes que havien de rebre.²⁴

En total, foren 120 dones les que es van recloure al palau de la Senyoria d'Oliva. La resta va passar el mes següent a una casa de la ciutat de València, situada a l'inici del raval del camí de Morvedre.²⁵

Església i convent de Santa Mònica i l'inici del carrer Sagunt (València)

Per a la cura de tots ells, el duc de Caylús va nomenar el comissari de guerra Juan Francisco de Vega, de qui, va dir, posseïa una "*gracia particular para manejar a estas gentes*". També va intentar ocupar-los en feines de "*hilar cáñamo para la fábrica de lona de Cartagena*"²⁶ perquè pogués guanyar "*a lo menos para vestir*"; i al mateix temps, evitar "*los vicios a que la ociosidad induce*".²⁷ Això no obstant, el nomenament d'aquest comissari només va empitjorar la llarga rivalitat entre el capità general i l'intendent de València,²⁸ enemistat que va créixer durant el confinament de les gitanes.

L'origen de la polèmica va ser en la desautorització que l'intendent Malespina va fer de la disposició de Caylús, perquè va ordenar al comissari Bodín que no donés trasllat a cap contingent de gitanes fins a nova ordre, mentre que va encarregar a Juan Verdes Montenegro que s'ocupés exclusivament de "*cuidar de las gitanas de este depósito, y de las demás luego que lleguen*".²⁹

24 Gregorio Mayans i Siscar (1699-1781), erudit i filòsof valencià, va justificar la seua petició en considerar indesitjables els gitanos, dels quals va dir: "*por donde han pasado, han hecho a los campos más daño que la langosta, con los soldados; los bagajes han molestado a las poblaciones; han causado en ellas enfermedades, y han aumentado la licencia y el vicio, y causarán mayores daños. Domiciliarlos será corromper los lugares de su domicilio. Restituírles los bienes es imposible, no restituírles el residuo de ellos es inhumanidad y hacerlos mayores ladrones*" (Mayans, 1995, pàg. 299-300).

25 La casa estava situada fora de les muralles de la ciutat, al costat del convent de Santa Mònica, a l'entrada del carrer Raval. Constava, entre altres dependències, d'un hort per al seu propi subministrament. Va ser confiscat el 1707 juntament amb la resta de la propietat pertanyents al Marqués de la Casta "*por su infidencia en la turbación que padeció aquel reino*". El 1722 l'intendent don Luis de Mergellina va establir un hospital, que va ser suprimit el març de 1742, perquè el febrer de 1726, per la pau de Viena, s'havia ordenat la restitució de la propietat confiscada a la vídua del Marqués, causa per la qual el comte de Priego va sol·licitar que se li pagaren tots els lloguers meritats des que van entrar els gitanos. En AGS, *Guerra Moderna*, llig. 5063.

26 Ibidem

27 Ibidem

28 Ibidem

29 AGS *Guerra moderna*, llig. 5063.

Disgustat per aquest greuge, Caylús va informar Ensenada que no tenia intenció de “*separar a Bodin*”, sinó que considerava Montenegro més adequat en aquest lloc, cosa que no va convèncer Ensenada, que va ratificar la disposició de Malespina.³⁰

Habilitat el dipòsit valencià, van començar a arribar remeses de gitanes de Dénia, Gandia i Toledo. Al març de 1751 es va arribar a la xifra de 573 dones recloses,³¹ una aglomeració humana que va motivar queixes i peticions d'increments salarials per part de tutors i cuidadors, especialment pel metge i el cirurgià, que³² estaven molestos per haver d'atendre gairebé contínuament a un terç de les gitanes i la “*multitud de niños*” que estaven amb ells.³³

La presència de xiquets majors de deu anys entre les dones captives va ser una nova font de discòrdia entre els dos personatges. En aquesta ocasió, l'arquebisbe valencià Andrés Mayoral es va aliar amb l'intendent en la denúncia que a l'octubre de 1752 van presentar a Ensenada, sobre com de nociva va ser la presència de xiquets que van cometre “*algunos excesos con las niñas que hay de su propia edad*”.³⁴ Ensenada, sense consultar a Caylús, atenent d'allò exposat, va ordenar el trasllat dels nens a la presó d'aquesta ciutat, per tal d'enviar-los posteriorment a l'arsenal de Cartagena, amb la consegüent ira del duc per haver estat ignorat.³⁵

No passaria ni un any sense que es produïra un nou episodi en aquesta història de desacords. En aquesta ocasió, l'intendent Malespina va denunciar Caylús per haver permès que quatre gitanes abandonaren el seu confinament, cosa que li va provocar una forta reprimenda per part d'Ensenada, en ordenar-li “*que sin expresa orden del rey no vuelva a permitir salga ninguna*”.³⁶

La qüestió gitana va acabar convertint-se en un escenari més de la confrontació sostinguda per aquests dos influents dignataris del regne de València a mitjan segle XVIII. Qualsevol dubte o incident va ser suficient per a obrir un nou front, per la qual cosa no va trigar a sorgir una nova polèmica, aquesta vegada provocada per la reclusió i manteniment d'aliments de Francisca Castellón al juny de 1753, acusada de cometre un robatori i internada amb les dones que havien sigut capturades feia ja quasi quatre

30 *Ibidem*.

31 A totes elles se'ls va proporcionar un armari compost “*de una mantilla de bayeta blanca ordinaria con su cinta de hilo, de un jubón de estameña encarnada forrado de lienzo crudo, de un guardapiés de bayeta azul con zurcido de lienzo encarnado, ribete de cinta de hilo y la correspondiente a la cintura para atar, de un delantal de albornoz con la cinta correspondiente para atarse, de dos camisas de lienzo crudo, de un par de medias de lana pajiza, y un par de zapatos de cordobán*”, *Ibidem*.

32 Ambdós havien estat cobrant 20 escuts per assistir 273 gitanes dues vegades a la setmana, però, després del fort augment de pacients, van sol·licitar, al juny de 1751, un augment de cinc escuts més. *Ibidem*.

33 *Ibidem*.

34 La denúncia es basava en la informació que li donaven els sacerdots que venien “*para la asistencia espiritual de estas mujeres*”. *Ibidem*.

35 A més, el Marqués es va afanyar a posar l'informe de l'arquebisbe en mans d'Ensenada, per al seu coneixement i aprovació. *Ibidem*.

36 *Ibidem*.

anys.³⁷ Un incident que possiblement va ser l'última ocasió en què els dos mandataris es van enfrontar en aquesta matèria, ja que l'intendent va morir l'any següent.

4. LA LLIBERTAT

La manca de mitjans econòmics i el desconeixement de les persones amb prou influència per obtenir els informes requerits en l'ordre d'octubre de 1749, van ser els principals factors que van condemnar més de tres mil gitanos i gitanes a romandre en els dipòsits provisionals, mentre esperaven ser traslladats als arsenals i a les cases de misericòrdia. Tots ells no tenien més esperança que aventurar-se en una fugida incerta o insistir en obtenir un indult real més que improbable, ja que una vegada que estaven confinats a les seues destinacions finals, amb prou feines hi havia concessions de llibertat. Així, a l'arsenal de Cartagena només ho van obtenir entre 1752 i 1765 un total de catorze gitanos, encara que durant tot aquest període no van deixar d'insistir en les seues queixes per no haver estat escoltats en cap judici o haver rebut una condemna, i el que era pitjor, no haver-los indicat temps de permanència en el treball de l'arsenal.

Aquesta indeterminació va enfonsar tots aquells que estaven retinguts, més encara quan Ensenada els va tancar tota esperança, quan va prohibir als intendants alliberar-los encara que eren inútils per a la feina. I tot i que aquestos van continuar consultant-lo sobre aquest tema, el ministre els va enviar el 23 d'agost de 1757 l'ordre de no admetre *“recurso alguno sobre libertad de ellos –los arsenales– a los gitanos, por estar resuelta su permanencia allí hasta que fallecieran”*³⁸

La desafortunada situació que van haver de patir durant el seu captiveri va ser advertida a Ensenada per algunes autoritats,³⁹ i en el cas del duc de Caylús, a través d'una proposta d'indult, que des de principis de 1753 havia començat pel seu compte a posar en llibertat *“la mayoría de los gitanos”*, alhora que suavitzava les condicions de confinament a la resta, benevolència per la qual va ser fortament qüestionat pels seus detractors.⁴⁰

Al retard que es va produir en fer efectiu l'indult i a la inhibició de Sebastián de Eslava a favor del Ministeri d'Hisenda, es van afegir les morts del rei i del duc de Caylús l'estiu de 1759; encara que, el corrent d'opinió a favor de l'alliberació dels

37 Francisca Castellón era vídua d'Andrés Escudero i veí de Gestalgar. Va ser arrestada *“con un muchacho fatuo”* per la justícia de Pedralba, després d'haver comès el robatori *“de un calzones y medias”*. Reconeguda per aquesta justícia com a gitana, va ser conduïda presa a València en el dipòsit de la qual va ser rebuda el 13 de maig de 1753. *Ibidem*.

38 *Ibidem*.

39 Ho van fer els intendants de Cartagena i Granada, també el veterinari malagueny Monsalve i el guardià d'Almagro van alertar de la deplorable situació que havien de suportar els gitanos captius, així com de com d'injust i parcial havia estat el procediment realitzat per obtenir les justificacions requerides per l'ordre d'octubre de 1749.

40 Aquest transport ja s'ha comentat en l'apartat del dipòsit valencià, inclòs en el capítol anterior. En aquesta ocasió, Ensenada va prohibir Caylús el 16 de març d'aquell any, que sota *“pretexto alguno salgan las gitanas de la reclusión que guardan y en que se las tiene, para evitar el escándalo que han ocasionado con su vicioso modo de vivir”* [AGS, *Guerra Moderna*, llig. 5063]. Amb motiu de les crítiques rebudes per haver relaxat la presó dels gitanos, Caylús va destacar com a la comunitat gitana no se li havia permès *“la menor diversión a este gran pueblo”*. AGS *Guerra Moderna*, llig. 5061.

gitanos i gitanes va continuar tenint-se en compte en els arguments plantejats pel capità general de València. No seria fins al febrer de 1761, quan Carles III, en el seu ànim de concedir l'indult aviat, va encarregar al seu ministre Esquilache, veure el "*modo de libertar a todos los que están presos*" i distribuir-los com Caylús havia proposat. Després de la consulta de la proposta per part dels altres dos capitans generals que mantenien membres d'aquesta ètnia sota la seua jurisdicció, se'ls va previndre que en cas que acceptaren la resolució es generalitzaria "*con los hombres y mujeres que de igual clase hubiese*".⁴¹

Al març d'aquest any, el Marquès de Castelar, capità general d'Aragó, va expressar les molèsties que tindria un alliberament general, per ser "*insolentes i escandalosas*" les dones que estaven recloses, i que si foren alliberades acabarien vagant per terres aragoneses.⁴²

En termes similars va opinar l'abril següent el capità general de Catalunya, Marquès de la Mina, que també temia que una volta foren lliures, pogueren infectar "*nuevamente el país con torpezas, robos y otros delitos*", per la qual cosa va proposar desterrar-los i embarcar-los amb els gitanos masculins amb destinació a Amèrica, o bé, traslladar-los a altres regions, especialment Andalusia.⁴³

El rei Carles III

Ambdues respostes van paraitzar l'indult general, ja que es va obrir un debat dins del Consejo de Castilla sobre com distribuir gitanos i gitanes que anaven ser indultats. Quan la resolució de l'expedient va quedar encallada, Carles III va voler liquidar-lo sense més dilació, i el 16 de juny de 1763 va autoritzar Julián de Arriaga a comunicar al Consejo de Castilla la seua resolució favorable per al perdó general, sense necessitat d'obrir nous procediments, excepte per determinar les destinacions que se'ls havien de donar. I, perquè els gitanos tingueren un "*anticipado consuelo*", el 9 de juliol de 1763 Arriaga va passar als intendants dels tres departaments marítims una comunicació, per tal de transmetre als gitanos empresonats, en la qual es va resoldre la decisió del monarca d'indultar-los tan aviat com es resolgués "*el expediente para facilitarles el alivio de la libertad que desean*", per la gràcia de la qual van haver de romandre encara en el seu confinament fins a tant de temps, i una vegada determinats els "*domicilios que se les señalen*", per viure-hi segons les pragmàtiques.⁴⁴ Aquesta promesa donava esperança als que romanien presos i provocava que els fugides es paraitzaren i s'estabilitzava la seua població en els arsenals, que, en aquelles dates, eren molt desiguals en les diferents destinacions.

El retard en l'indult va alimentar la impaciència d'algunes persones que havien estat tancades durant més de catorze anys. Les reiterades peticions de llibertat van

41AGS *Guerra moderna* Llig. 5063.

42 *Ibidem*.

43 *Ibidem*.

44 ADMC, PIA, P-II-G., *Reales Órdenes*, P. 9-7-1763.

aconseguir que els intendants dels arsenals adreçaren primer el 16 de juny, després el 2 de setembre i, finalment, el 21 d'octubre de 1763, diversos oficis al Consejo de Castilla, requerint instruccions per enviar els gitanos a les seus respectius domicilis. El governador del Consejo, en resposta a la preocupació plantejada, va respondre el 24 d'octubre que estava preparat “*en avivar su pronto despacho*”, però que en aquell moment l'expedient estava a l'espera de les respostes dels fiscals del Consejo.⁴⁵

Gitana amb el seu fill

Les dones de València van ser les més afortunades, ja que el duc de Caylús havia procedit des de 1753 a alliberar-les gradualment una vegada que van ser reclamades per un familiar. Un procediment que es va iniciar amb la presentació d'una sol·licitud al Consejo de Castilla, que incloïa un memorial explicatiu amb els motius que ho justificaven i els mèrits personals dels que estaven obligats a respondre per ells. Donada l'aprovació, la resolució va ser comunicada a l'intendent corresponent, per tal que al seu torn ordenara als regidors de la Casa de Recolliment que entregaren la gitana objecte de l'ordre a la persona que se'n fera responsable.⁴⁶

Els homes, en canvi, van continuar retinguts, fins que al 18 de juny de 1765 es van reunir les llistes dels gitanos supervivents per indicar els llocs on haurien d'anar lliures,

després de la qual cosa Julián de Arriaga va transmetre als tres intendants de la marina l'ordre de llibertat i els domicilis proposats, tancant-se al juliol d'aquest any aquest lamentable episodi en la història d'Espanya. Els danys causats van ser incalculables i van causar una profunda fractura entre les dues comunitats i va accentuar la pobresa i la marginalitat d'una comunitat ètnica que estava gairebé completament assentada.

45 Mentrestant el destí dels gitanos i gitanes detinguts es determinava, a finals d'octubre de 1763, el Consejo de Castilla va confiar el seu dictamen als fiscals Lope de Sierra i Pedro Rodríguez de Campomanes. Presentats, el president del Consejo va convocar per al 16 de març la reunió en la qual s'havia de prendre una resolució sobre aquesta qüestió i concloure definitivament el procediment. Això no obstant, la deliberació es va haver d'ajornar perquè era la Secretaria d'Estat i el Despatx de la Marina i no el Consejo de Castilla, els òrgans competents per resoldre aquesta qüestió i expedir les ordres corresponents (MARTÍNEZ MARTÍNEZ, 2014: 136).

46 Aquesta diligència va ser complicada per a aquelles dones que venien des dels llocs més apartats a Saragossa, ja que els impediments que sofrien els gitanos per tal de desplaçar-se fora del seu lloc de residència van dificultar-ne el tràmit de l'alliberament. Com a solució, es va encarregar a algunes persones d'aquesta ciutat per tal que es feren valedores de les gitanes que s'havien d'alliberar, obligant-se a recollir-les a casa seua fins que reberen el salconduit de l'intendent, document imprescindible per presentar-lo davant els jutjats d'aquelles localitats per les quals havien de passar fins que arribaren als seus domicilis (MARTÍNEZ MARTÍNEZ, 2014: 135).

DONES, XIQUETES I XIQUETS MENORS DE SET ANYS EMPRESONATS AL CASTELL DE DÉNIA A L'OCTUBRE DE 1749⁴⁷

Nom	Edat	Nom	Edat	Nom	Edat
Rosalea de Malla	07	Bernarda Paladís	16	Magdalena Vicente	50
Josefa de Vargas	26	Margarita Crespo	27	Melchor de Vargas	13
Bernarda Alvarado	34	Bernarda de Bustamante	38	Francisca Díaz de Palacios Salazar	34
Antonia Salazar	17	Teresa Sigueda Jiménez	26	Antonia Fernández	40
Juana Salazar	07	Rita Jiménez	23	Josefa Montoya	14
Maria Carrillo	30	Josefa Jiménez	13	Tomasa Montoya	10
Ana Jiménez	33	Àngela de Heredia	40	Juan Montoya	5
Maria Graciano	14	Maria Castellón	18	Vicenta Montoya	¿?
Adriana Fernández	69	Clara Hernández	27	Irene de Vargas	¿?
Àngela Graciano	33	Catalina Oliver	30	Félix de Vargas	2
Maria Graciano	54	Francisca Hernández	50	Juana de Heredia	49
Juana Graciano	13	José Díaz	06	Nicolasa Leandro	26
Maria Escuder	30	Rosaura Jiménez	37	Catalina de Reyes	50
Juana Leandro	¿?	Isabel Díaz	08	Isabel Franco	65
Teresa de Vargas	¿?	Josefa Díaz	03	Maria Montoya	24
Maria de Vargas	¿?	Isabel Montoya	65	Manuela de Torres	20
Juan de Bustamante y Alvarado	04	Rita Díaz	53	Rita Fernández	30
Francisca Maria Alvarado	01	Maria Díaz	55	Antonia de Heredia	24
Juana Salazar	08	Rita Jiménez	62	Margarita Montoya	07
Gaspar de Malla	04	Agustina Castellón	30	Josefa Montoya	54
Rosalía Malla	07	Josefina Jiménez	10	Isabel de Vargas	34
Pedro Graciano	06	Francisco Jiménez	02	Luis de Vargas	3
Antonio Graciano	03	Manuela Jiménez	12	Teresa Leandro	22
Juana Nicolasa Franco	08	Maria Inés Jiménez	2 mesos	Eulalia Peña	30

47 Les dones i els xiquets de la llista són col·locats seguint el l'ordre del lloc on van ser empresonats, de manera que majoritàriament comparteixen espai perquè són familiars.

Josefa Bermúdez	08	Antonia Castellón	03	Josefa Bustamante	13
Jerónima Bermúdez	02	Leonor Castellón	42	Matilde Redondo	28
Antonio Bustamante Alvarado	03	Manuela Castellón	21	Antonio Bustamante	03
Francisca Maria Malla	Mesos	Vicenta Fernández	33	Juana Fernández	20
Francisco de Paula Franco	Mesos	Bernarda Castellón	22	Baltasara de Vargas	01
Rosalía de Vargas	¿?	Jaime Jiménez	04	Maria Fernández	60
Francisco de Paula	Mesos	Marco Jiménez	03	Luisa Peña	32
Juana Salomón	60	Ramón Salazar	03	Josefa Alcázar	15
Maria Salomón	18	Maria Hernández	02	Mariana Alcázar	10
Teresa Salomón	16	Teresa Garcés	01	José Alcázar	05
Maria Bermúdez	12	Bárbara Hernández	10	Maria Peña	25
Isabel Fernández	54	Dominga de Malla	09	Lucía Montoya	50
Maria Salazar	21	Josefa de Bustamante	29	Luisa Montoya Lozano	48
Joaquín Salazar	18	Joaquín Jiménez	19	Maria Leandro	28
Teresa Salazar	15	Margarita Jiménez	13	Tomasa Montoya	50
Rosalía Franco	25	Maria Jiménez	44	Jacinta Fernández	50
Francisca Velasco	48	Ana Maria Salazar	15	Maria Fernández	60
Josefa Fernández	13	Maria de Malla	19	Tomasa Díaz de Palacios	66
Juana Bermúdez	17	Francisca Maria Escudero	24	Rita de Vargas	50
Maria Montoya	¿?	Teresa Escudero	20	Maria Fernández	15
Juana Leandro	¿?	Rita Escudero	12	Juana Fernández	08
Maria Vargas	¿?	Maria Jiménez	52	Ana Bermúdez	45
Teresa Vargas	¿?	Isabel Edril	50	Maria Fernández	09
Juana Salazar	¿?	Josefa de Malla	22	Joaquín Fernández	08

Vicente Díaz	03	Antonia Castellón	20	Francisca Fernández	40
Beatriz Díaz	04	Josefa Escudero	26	Luisa Bustamante	30
Margarita Bustamante	02	Pascual Bustamante Cortés	03	Isabel Montoya	70
Ramón Díaz	02	Jerónima Castellón	50	Francisca de Vargas	90
Rosalea Díaz	11	Francisca Castellón	40	Rosa de Vargas	26
Luisa Díaz	08	Luisa Hernández	22	José Montoya	05
Josefa Montoya	10	Antonio Escudero	03	Josefa Montoya	01
Vicenta Bustamante	07	José Escudero	20 mesos	Maria Maldonado	24
Francisca Bustamante	12	Águeda Díaz	53	Antonia de Vargas	1 mes
Teresa Escudero	37	Vicenta Díaz	37	Luisa Fernández	54
Maria Díaz	14	Generosa Díaz	21	Juana Montoya	50
Maria Escudero	68	Juana Díaz	54	Ignacia de Heredia	10
Antonia Montoya	17	Elena Hernández	18	Francisco de Heredia	04
Magdalena Montoya	14	Juana Hernández	20	Juana Leandro	30
Josefa de Malla	33	Josefa Paladines	50	Josefa de Vargas	09
Luisa Ovejero	17	Teresa Díaz	08	Catalina Moreno	38
Francisca Escudero	25	Josefa Díaz	02	Antonia Franco	9
Juan Leandro	05	Teresa Díaz	50	Maria Franco	5
Rosa Ovejero	05	Antonia Díaz	18	Rita Montoya	24
Pascual Torres	05	Josefa Díaz	18	Josefa Montoya	18
Ramona Ovejero	08	Maria Díaz de Palacios	55	Maria Fernández	18
Beatriz Vicente	22	Maria Heredia	90	Maria Montoya	40
Beatriz Fernández	45	Bruna Franco	18	Maria Bermúdez	16
Águeda Torres	15	Maria Franco	15	Antonia Fernández	04
Maria Vicenta Ovejero	07	Juana Franco	14	Rosa de Vargas	16
Ramón Bustamante	03	Juana Franco	50	Rita Montoya	10
Antonia Bustamante	18	Paula Navarro	16	Bernarda de Heredia	16
Laura Bustamante	17	Margarita Granero	45	Josefa Díaz	40
Manuela Ovejero	26	Francisca Franco	02	Maria de Vargas	40

Francisca Montoya	60	Maria Bermúdez	15	Maria Ovejero	04
Beatriz Graciano	30	Maria Franco	¿?	Vicente Manuel de Vargas	02
Adriana Vicente	29	Juan Díaz de Palacios	28	Salvadora de Vargas	08
Josefa Vicente	17	Francisca Franco	38	Ana Montoya Redondo	18
Paula Hernández	34	Rosa Muñoz	28	Manuela de Vargas	16
Gabriela Díaz	32	Francisco Ramón de Castro	04	Catalina Fernández	40
Leonarda Gil	15	Maria de Castro	14	Maria de Vargas	06
José Vicente	10	Antonia de Castro	7 mesos	Francisco de Vargas	05
Maria Vicente	10	Ana Muñoz	30	Juana Pérez	40
Antonia Vicente	04	Antonio de Castro	04	Josefa Vicente	11
Ramona Gil	03	Maria de Castro	7 mesos	Calixta Vicente	08
Francisco Gil	05	Leonor Garcés Salomón	34	Mateo Vicente	03
Ramon Gil Cucarella	04	Isabel Salazar	03	Esperanza Escutia	18
Antoni Gil	3 mesos	Ana de Vargas	22	Alicia Polo	18
Adriana Gil	8	Maria de Vargas	15	Maria Salazar	28
Francisca Navarro	30	Isabel Salomón	62	Beatriz Salazar	34
Josefa de Vargas	01	Sebastiana Díaz de Palacios	70	Maria Fernández	60
Ramona Montoya	10	Juan Franco	06	Luisa Fernández	30
Javier Díaz de Palacios	65	Juana Franco	08	Rita de Heredia	36
Baltasara de Heredia	55	Maria Bautista	24	Josefa Fernández	36
Lucía Díaz de Palacios	15	Manuel Bautista	02	Margarita Díaz	30
Sebastián Díaz de Palacios	08	Diana Fernández	45	José Montoya	16 mesos

Francisca Díaz de Palacios	09	Fecunda Bautista	13	Josefa de Vargas	45
Narcisa Díaz de Palacios	10	Raimunda Bautista	06	Rosaura Castellón	36
Mariana Díaz de Palacios	25	Joaquina Bautista	28	Maria Martínez	07
Antonio Díaz de Palacios	01	Juana de Vargas	50	José Montoya	05
Teresa Marco	28	Juan Fernández	04	Josefa Montoya	01
Cristóbal de Vargas	05	Fausta Fernández	17	Cristóbal Montoya	04
Francisco de Vargas	03	Maria Mateo Navarro	102	Teresa Montoya	12
Maria de Vargas	18 mesos	Francisca Fernández Benete	55	Teresa de Campos	40
Isabel de Vargas	30	Josefa Salazar	21	Francisca Mendoza	60
Juana de Vargas	64	Maria Heredia	22	Águeda Peláez	26
Luisa de Vargas	40	Beatriz Fernández	01	Flora Montoya	20
Lucía Franco	09	Lucía Fernández	30	Tomás Fernández	28
Justa de Vargas	34	Juan Fernández	05	Maria Bermúdez	02
Juan Díaz de Palacios	06	Sebastián Fernández	6 mesos	Francisca Bermúdez	03
Maria de Vargas	30	Antonia Cabezo	48	Ramona de Torres	13
Pedro Díaz de Vargas	04	Juan Fernández	11	Ana Montoya	40
Antonia Díaz de Vargas	6 mesos	Catalina	10	Francisca de Torres	30
Águeda Díaz de Palacios	¿?	Victoria Franco	54	Eusebio Fernández	05
Francisco de Vargas	¿?	Antonio Heredia	06	Juan Garcia Tirado	03
Joaquín Vicente	¿?	Catalina	10	Cristóbal Peláez Muñoz	06
Francisco de Vargas Vicente	01	Juana Navarro	18	José González	04
Teresa de Vargas Vicente	02	Pedro	01	Maria Díaz	46
Francisca de Campos	¿?	Isabel de Heredia	50	Águeda Díaz	50

Beatriz Díaz de Vargas	42	Maria Garcia	20	Margarita de Asensio	42
Ramona de Vargas	08	Rosa Franco	60	Felipe Cortés	36
Ignacio de Vargas	06	Sebastián Heredia	20	Juan Francisco González	42
Roque de Vargas	¿?	Rosa Garcia	18	Manuela de Asensio	40
Antonia de Vargas	Dies	Antonia Franco	44	Maria Ana González	18
Francisca de Vargas	54	Pedro Franco	06	Manuela González	16
Maria Fernández	26	José Franco	02	Diego González	14
José de Vargas	18 mesos	Ana Franco	18	Nicolás González	10
Ana de Vargas	46	Francisca	13	José González	8
Antonia de Vargas	02	Joaquina	08	Francisco González	4
Antonio de Vargas	06	Maria Aurora	05	Juan González	2
Leonardo de Vargas	05	Ana Franco	34	Manuela Díaz	70
Rosa Díaz de Palacios	30	Ana Navarro	17	Rita Bustamante	50
Maria de Vargas	04	Rosalía Navarro	12	Juana Castelló	24
Juan de Vargas	02	Antonia Salazar	30	Lisarda Castellón	34
Baltasar de Vargas	Un mes	Maria Fernández	10	Lorenza Castellón	21
Rosa Díaz de Palacios	18	Francisca Fernández	06	Ángela Castellón	17
Tomasa Montoya	35	Rosalía Fernández	03	Josefa Sebastián	39
Ramona Montoya	03	Maria Bermúdez	70	Manuel Cortés	05
Rosa Montoya	01	Jerónima Bermúdez	15	Gabriel Cortés	03
Leonor Salomó	24	Isabel Fernández Nieto	24	Rita Cortés	13
Ángela Maria Leandro	35	Juana Jiménez	50	Adriana Cortés	11
Joaquina Díaz de Palacios	09	Antonia	18	Antonia Cortés	06
Ramona Díaz de Palacios	04	Elvira	15	Beatriz Cortés	Un mes

Tomasa Díaz	37	Ana Montoya	24	Montserrat Escudero	71
Laura Velasco Díaz	12	Pedro Salazar	6 mesos	Mariana Vella	35
Maria Velasco Díaz	10	Raimunda Salazar	03	Josefa de Malla	20
Joaquina Velasco Díaz	07	Sebastiana Jiménez	25	Antonio Bustamante	04
Juan Velasco Díaz	8 mesos	Maria de Castro	9 mesos	Beatriz Hernández	42
Laura Díaz de Palacios	44	Maria Jiménez	40	Ramona Cortés	08
Manuela Díaz de Palacios	40	Ana Salazar Navarro	13	Javiera Fernández	42
Josefa Moreno	¿	Elvira Jiménez	12	Rita Manuela Cortés	20
Francisco Díaz de Palacios	04	Pascuala Montoya	30	Simón Asensio	32
Maria Díaz de Palacios	5 mesos	José	01	Manuel Salazar	06
Maria Montoya	¿	Ramona Franco	18	Manuela Salazar	7 mesos
Margarita Díaz de Palacios	44	Juan de Vargas	01	Maria Maldonado	26
Maria Montoya Carreño	15	Juana Fernández	22	Gracia Maria Salazar	03
Francisco Montoya Carreño	06	Francisco de Castro	02	Manuel Salazar	4 mesos
Mariana Bustamante	24	Josefa de Castro	30	Agustina Escudero	72
Maria Eulalia Montoya	45	Juan Garcia	05	Manuela Cortés	41
Maria de Vargas Montoya	14	Maria Caballero	60	Teresa Cortés	37
Josefa Lozana	55	Maria Serrano	45	Josefa Vicente	33
Rita Díaz de Palacios	35	Maria Montoya	50	Maria Escudero	04
Beatriz Vicente	35	Cristóbal Salazar	01	Francisco Galabardo	06
Antonia Díaz de Palacios	06	Maria Salazar	13	Beatriz Galabardo	04

José Díaz de Palacios	03	Ramona Salazar	11	Maria de Vargas	12
Maria Díaz de Palacios	01	Joaquina	07	Magdalena Fernández	26
Juan Díaz de Palacios	06	Urbana de Vargas	37	Francisco Barrul	03
Antonia Díaz de Palacios	07	Juan de Vargas	04	Teresa González	26
Ana de Vargas	30	Francisca de Vargas	6 mesos	Josefa Jiménez	30
Francisca Cortés	55	Lucía Valenzuela	60	Maria Navarro	33
Josefa de Vargas Cortés	18	Maria Bermúdez	34	Maria Bustamante	33
Maria Leandro	54	Cristóbal Salazar	05	Maria Navarro	02
Antonia de Vargas	18	Maria Salazar	08	Antonio Navarro	01
Josefa de Vargas	16	Juana Salazar	03	Antonia Montoya	04
Francisca de Vargas	15	Maria Moreno	50	Josefa Fernández	02
Rosa de Vargas	¿?	Maria Navarro	05	Josefa Maria de Malla	01
Baltasar Díaz de Palacios	¿?	Lucía de Soto	34	Vicenta Bernadeta	01
Joaquin Vicente	21	Lorenzo Jiménez	06	Luisa Montoya	14
Joaquina Díaz de Palacios	¿?	Tomás Jiménez	04	Ana Salazar	35
Flora de Vargas	¿?	Maria Jiménez	3 mesos	Josefa Palacios	51
Antonia Díaz de Palacios	¿?	Manuela de Malla	40	Narcisa González	35
Juan Diego de Vargas	¿?	Baltasar Navarro	04	Teresa Asensio	80
Maria Díaz de Palacios	¿?	Ana Navarro	15	Juana Asensio	53
Rosalea de Vargas	27	Maria Navarro	05	Mariana de Vargas Asensio	20
Josefa Vicente	33	Ramona Navarro	02	Teresa de Vargas Asensio	18

Luisa Ovejero	19	Francisca	22	Maria Salazar	36
Maria Díaz	46	Lucía	30	Josefa Navarro	27
Francisca Castellón		Rosa Franco	30	Juana Bustamante	28
Mariana Salazar	50	Joaquín	2 mesos	Jerónimo Bustamante	08
Maria Quirós	24	Antonia Garcia	16	Pedro de Frutos	9 mesos
Antonio Lucas	03	Maria Garcia	12	Lucia Jiménez	53
Josefa Fernández	02	Manuela Bermúdez	10	Margarita Fernández	21
Antonia Montoya Bustamante	04	Maria Bermúdez	07	Maria Josefa Maldonado	05
Josefa Antònia Escudero	01	Josefa Fernández	58	Mariana Josefa Maldonado	03
Manuel Quirós	02	Maria Navarro	18	Rosa Francisca Maldonado	01
Juana Salazar	26	Rufina Salazar	30	Alfonsa González	19
Josefa Quirós	13	Jerónimo Leandro	20	Antonia Montoya	60
Tomasa de Malla	60	Joaquín Bustamante	20	Maria	70
Ana Montoya	50	Antonia Bautista	16	Manuela González de Malla	40
Victoria González	20	Maria Salazar	76	Antonio Bustamante	18
Narcisa Montoya	31	Josefa Fernández	75	Rosa Bustamante	17
Francisca Fernández	29	Leonor Valenzuela	40	Maria González	34
Josefa Salazar	04	Josefa Navarro	15	Maria Montoya	50
Alfonsa Salazar	01	Maria Navarro	18	Maria Vicente	16
Joaquín Quirós	09	Juana Fernández	15	Maria Fernández	54
Maria Quirós	24	Josefa Leonor Salomón	12	Antonia de Frutos	12
Mariana Quirós	15	Jacinta Quiñones	¿?	Jerónimo de Malla	52
Isabel Quirós	14	Tomasa Salazar	85	Luisa Jiménez	04
Francisca Quirós	19	Josefa Díaz de Palacios	40	Ángela Jiménez	03
Josefa Fernández	30	Ignacio de Vargas	30	Martina Fernández	10
Juana Salazar	15	Àngela Moreno	40	Maria Jiménez	36

Juana Bermúdez	30	Francisca Rodríguez	60	Maria de Soto	60
Mariana Salazar	50	Francisca de Campos	33	Gabriela Asensio	41
Maria Magdalena González	40	Antonia Escudero	29	Jerónimo González	04
Agustín de Asensio	52	Josefa Muñoz	37	Miguel González	01
Teresa Díaz	81	Ana Fernández	30	Maria de Heredia	70
Alfonsa de Asensio	35	Antonia Fernández	18	Isabel Fernández	60
Vicente Salazar	09	Beatriz Fernández	16	Maria Jiménez	25
Antonia Bustamante	04	Ana Fernández	12	Teresa Jiménez	44
Marta Tella	35	Maria de Mora	05	Manuel Félix	03
Josefa de Malla	20	Maria Fernández	01	Maria Montoya	40
Rosa Maria Alvarado	45	Diego Salazar	04	Maria Vicenta de Heredia	10
Joaquín Pérez	14	Cristóbal Salazar	8 mesos	José Salazar	05
Rosa Hernández	12	Joaquín Fernández	04	Ángela Palacios	¿?
Antonia Hernández	35	Juan Fernández	05	Maria Bermúdez	¿?
Maria Hernández	10	Maria Fernández	36	Antonia Asensio	68
Bernarda de Vargas	24	Francisca Redondo	15	Maria Ana Montoya	29
Joaquina de Vargas	19	Teresa Redondo	18	Jerónimo Montoya	24
Francisca Bustamante	30	Francisco Antonio Redondo	03	Maria Montoya	10
Jacinta Alvarado	70	Francisco de Paula	06	Alfonsa Montoya	08
Teresa Jiménez	24	Ana Moreno	¿?	Antonia Montoya	05
Vicenta de Malla	18	Antonia Franco	15	Teresa Montoya	04
Ana Maria Jiménez	33	Sebastián Franco	08	Teresa Montoya	80
Francisco Ruano	03	Juana Vicente	40	Sebastian Asensio	50
Josefa de Malla	39	Maria de Heredia	20	Ana de Tíscar	30

Maria Rita Jiménez	17	José Fernández	4 mesos	Juana Peláez	08
Maria Ana Jiménez	10	Josefa Fernández de Heredia	40	Maria Peláez	40
Maria Jiménez	11	Teresa Leandro	06	Agustina de Arroyo	15
Josefa Jiménez	06	Isabel Leandro	14	Fernando Peláez	03
Antonio Jiménez	04	Bernarda Leandro	06	Juan Peláez	Dies
Antonia Jiménez	02	Maria Leandro	07	Josefa Asensio	40
Francisco Jiménez	2 mesos	Isabel Moreno	30	Antonio Fèlix González	01
Maria Jiménez	70	José Redondo	05	Tomasa Asensio	40
Magdalena Jiménez	40	Tomasa Fernández	40	Margarida Montoya	15
Teresa de Malla	15	Isabel Plantón	15	Maria de Vargas	61
Francisca Josefa de Malla Vizcaína	19	José Plantón	05	Maria Díaz	51
Felip Barrull	02	Josefa Fernández	18	Juana Díaz	54
José Ruano	01	Maria Redondo		Rita Jiménez	27
Maria Rosa Jiménez	60	Miguel de Heredia	50	Eulalia Jiménez	26
Josefa Jiménez	21	Catalina Jiménez	¿?	Rosa Montoya	36
Teresa Jiménez	24	Tomasa Navarro	25	Maria Escudero	19
Josefa Jiménez	34	Juana de Vargas	30	Felip de Malla	41
Teresa Francisca Jiménez	60	Francisca de Vargas	40	Rita Jiménez	31
Magdalena Bustamante	25	Maria Miñarro	49	Isabel Salazar	15
Maria Valentina	04	Maria Fernández	05	Leonarda Salazar	12
Teresa de Malla	44	Antonia Castelló	¿?	Clavela de Malla	30
Josefa Escudero	05	Juan de Múrcia	55	Joaquín Díaz	08
Ildelfonso Escudero	01	Leonor Salazar	30	Monserrat de Malla	20
Ana Jiménez	73	Maria Montoya	16	Juana de Malla	27
Antonia Sigüenza	18	Maria Fernández	40	Josefa de Campos	03
Maria Ventura de Malla	01	Jerónimo Jiménez	11	Antonia Salazar	03
Antonia Sigüenza	18	Josefa Jiménez	05	Ana Salazar	07

Ana María de Malla	3 mesos	Beatriz Leandro	31	Bernardo Salazar	03
Serafina de Malla	32	Agustín de Vargas	04	Juana de Almagro	15
Joaquín Escudero	12	<i>Antonio de Vargas</i>	01	Sebastián Montoya	60
Ana Escudero	10	Maria Escudero		Miguel Pascual Correa	03
Beatriz Escudero	15	Ignacio Escudero	03	Rita Hernández	06
Bernardo Escudero	03	Francisco Montoya	84	Ignacio Escudero	04
Josefa Escudero	02	Mateo de Vargas	30	Ginés Salazar	09
José Escudero	01	Juana Fernández		Antonia Díaz	03
Maria Bustamante	18	Ana Fernández	43	Martín Díaz	79
Maria Bustamante Carbonell	33	Maria Montoya	18	Manuela Castellón	04
Tomasa Garcera	20	Juana Montoya	08	Diego Castellón	03
Tomás de Malla	02	Micaela Montoya	07	Ángela Castellón	05
Antonia Fernández	35	Baltasara de Vargas	40	Isabel Castellón	08
Antonia Escudero	04	Maria	12	Isabel de Torres	16
Maria Bautista Carbonell	33	Sebastián	05	Maria de Heredia	9 mesos
Joaquín Jiménez	06	Manuel Montoya	01	Maria Leandro	25
José Jiménez	03	Josefa de Heredia	27	Mariposa de Vargas	9
Francisca de Almagro	01	Juan de Campos	03	Concepción de Vargas	3
Maria Rosa Carbonell	80	Leonor de Campos	04	Ángela Moreno	¿?
Maria Rosa	60	Isabel de Vargas	26	Francisco Leandro	04
Ana Maria Almagro	22	Francisco de Heredia	01	Josefa Heredia	40
Maria Fernández	17	Juana de Heredia	30	Leonarda Díaz de Palacios	17

Font: (MARTÍNEZ MARTÍNEZ, 2015: pàg. 66-105, 159-192, 318-368).

5. BIBLIOGRAFIA

- FELICES DE LA FUENTE, M. del M. (2013), *Condes, Marqueses y Duques. Biografías de nobles titulados durante el reinado de Felipe V*, Madrid: Ediciones Doce Calles.
- GÓMEZ ALFARO, A. (1993), *La gran redada de gitanos. España: la prisión general de gitanos en 1749*, Madrid, España: Editorial Presencia Gitana.
- MARTÍNEZ MARTÍNEZ, M. (2014), *Los gitanos y las gitanas de España a mediados del siglo XVIII. El fracaso de un proyecto de "exterminio" (1748-1765)*, Almería, España: Universidad de Almería.
- (2015), *Nunca Más. Homenaje a las víctimas del proyecto de "exterminio" de la minoría gitana iniciado con la redada de 1749*, Almería, España: Círculo Rojo.
- (2020), "La redada y el proyecto de «exterminio» del Pueblo Gitano en el Antiguo Reino de Valencia", en *O Tchapchipen*, nº 111, pp. 23-44.
- MAURICI VICTORIA, Rafael (1990) "Distribució de la riqueza a Dénia en 1730", en *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, p. 267-276.
- MAYANS Y SISCAR, G. (1995), *Epistolario XIII. Mayans y Jover, 2. Un magistrado regalista en el reinado de Felipe V*. Oliva: Ayuntamiento de Oliva.
- PALAU DIEGO, FRANCISCO (1983), «El Llobarro». *Anales de Denia y su comarca*, Pedreguer: Marina Alta.
- SESER PÉREZ, R i PERIS, L. (2007) "Llistes de les persones que es casaren o moriren a la ciutat de Dénia en el temps de la Guerra de Successió (1705-1708)" en *Aguaitz* 24-25, IECMA, p. 255-285.